

Συνέδριο

«Το φύλο, τόπος συνάντησης των επιστημών:

Ένας πρώτος ελληνικός απολογισμός»

Πανεπιστήμιο Αιγαίου – Τμήμα Κοινωνικής Ανθρωπολογίας και Ιστορίας

ΠΜΣ «Γυναίκες και φύλα: Ανθρωπολογικές και ιστορικές προσεγγίσεις»,

Μυτιλήνη 11 και 12 Οκτωβρίου 2003

***Η ιστορία του φύλου στην Ελλάδα:
από τη διαταραχή στην ενσωμάτωση;***

Έφη Αβδελά

Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας

Πανεπιστήμιο Κρήτης

Στο νέο πρόλογο που περιλαμβάνεται στην αναθεωρημένη επανέκδοση του διάσημου βιβλίου της *Φύλο και οι πολιτικές της ιστορίας*, η Τζόουν Σκοτ αναφέρεται στις έντονες συζητήσεις γύρω από το νόημα του όρου «φύλο», “gender”, στο εσωτερικό των Ηνωμένων Εθνών, πριν από την Παγκόσμια Συνδιάσκεψη του Πεκίνου για τις γυναίκες το 1995. Υπογραμμίζει συγκεκριμένα την επιμονή των περισσότερων από όσους πήραν μέρος στη συζήτηση να διευκρινίζουν ότι χρησιμοποιούν τον όρο με το περιεχόμενο που έχει «στη γενικά αποδεκτή χρήση του». Η Σκοτ παραβάλλει τη σημερινή παραδοχή, ότι υπάρχει πλέον ένα «γενικά αποδεκτό νόημα» στον όρο «φύλο», με την εποχή (τις δεκαετίες του '70 και του '80) κατά την οποία δεν ίσχυε κάτι τέτοιο. Για να καταλήξει ότι ο όρος έχει πλέον χάσει την κριτική αιχμή του: ταυτίζεται συνήθως με τις γυναίκες, ενίοτε αναφέρεται στις διαφορές ανάμεσα στα φύλα, ενώ στην καλύτερη περίπτωση περιγράφει την ανισότητα μεταξύ αντρών και γυναικών. Κατά τη Σκοτ, ο όρος «φύλο» έχει πάψει να παραπέμπει στα ιστορικά μεταβαλλόμενα νοήματα των λέξεων «άντρας», «γυναίκα», στους τρόπους με τους οποίους αυτά καθιερώνονται μέσα στο λόγο, στις αντιφάσεις που εμπεριέχουν, τους αποκλεισμούς, τις ποικιλίες της βιωμένης υποκειμενικότητας που διακινούν. Το φύλο έχασε την κριτική αιχμή του γιατί έγινε «φύλα», έγινε κυριολεξία, επαναφυσικοποιήθηκε. Έχασε δηλαδή τη συμβολική,

πολιτισμική, αντιουσιοκρατική του αναφορά, την εννοιολόγησή του ως κοινωνική και πολιτισμική κατασκευή, την ιστορικότητά του¹.

Οι παρατηρήσεις αυτές αποσκοπούν να θέσουν ένα πλαίσιο στη σημερινή μας συνάντηση και σε όσα εγώ τουλάχιστον θα επιδιώξω να πω παρακάτω. Πόσο μάλλον που ο τίτλος του μεταπτυχιακού προγράμματος που έγινε αφορμή για να συγκεντρωθούμε εδώ σήμερα («Γυναίκες και φύλα: ανθρωπολογικές και ιστορικές προσεγγίσεις») προσφέρεται για παρεξηγήσεις και συγχύσεις. Καλούμαστε σήμερα να καταγράψουμε, η καθεμιά και ο καθένας στον τομέα του, την κατάσταση των πραγμάτων ως προς την εφαρμογή της προβληματικής του φύλου στις κοινωνικές επιστήμες στην Ελλάδα. Αλλά η συνθήκη στην οποία βρισκόμαστε (το συγκεκριμένο ΠΜΣ με τον συγκεκριμένο τίτλο, αλλά και το ευρύτερο ΕΠΕΑΕΚ που το καλύπτει και τιτλοφορείται «Φύλο και ισότητα των γυναικών») χαρακτηρίζεται από εννοιολογική αμφισημία. Η αμφισημία αυτή, όπως είδαμε, δεν είναι ελληνική ιδιομορφία αλλά σύμπτωμα των καιρών και οδηγεί μάλιστα μία από τις πρωτεργάτριες –τουλάχιστον στην ιστορία– της θεωρητικής θεμελίωσής της έννοιας «φύλο» να προτείνει σήμερα την εγκατάλειψη της (η Σκοτ προκρίνει την αντικατάσταση του «φύλου» με τον πιο περιγραφικό όρο «έμφυλες σχέσεις»). Διαφωνώντας με την επιλογή αυτή, θεωρώ συγχρόνως ότι πρωταρχική προϋπόθεση για να αποτελεί το «φύλο» αναλυτικό εργαλείο είναι να προσδιορίσουμε την έννοια και το περιεχόμενό της. Μόνο έτσι το σημερινό εγχείρημα να αποτιμήσουμε τόσο όσα έγιναν όσο και όσα δεν έγινε δυνατό να γίνουν στα συγκεκριμένα συμφραζόμενα της ελληνικής ακαδημαϊκής παραγωγής θα μπορέσει να αποκτήσει πραγματικά συλλογικό χαρακτήρα.

Να μου επιτρέψετε να υπενθυμίσω λοιπόν προκαταρκτικά ορισμένα αυτονόητα, που θα διευκολύνουν ωστόσο να σκιαγραφηθεί μεταξύ μας κάποιο κοινό πεδίο αναφοράς: όταν μιλάμε για το «φύλο» δεν αναφερόμαστε σε κάποιες βιολογικές κατηγορίες ατόμων, αλλά σε μια έννοια, σε μια αναλυτική κατηγορία. Το περιεχόμενό της έννοιας αυτής αναφέρεται τόσο στις κοινωνικά και πολιτισμικά συγκροτημένες, μεταβαλλόμενες, αλλά σταθερά ιεραρχικές σχέσεις μεταξύ αντρών και γυναικών όσο και στους ιστορικά προσδιορισμένους τρόπους με τους οποίους ό,τι γίνεται κάθε φορά αντιληπτό ως έμφυλη διαφορά συγκροτεί και συμβολίζει σχέσεις εξουσίας. Ως

¹ Joan Wallach Scott, “Preface to the Revised Edition”, στο βιβλίο της *Gender and the Politics of History*, αναθεωρημένη έκδοση, Columbia University Press, Νέα Υόρκη 2000, σ. ix-xiii.

εννοιολογικό εργαλείο το φύλο μας επιτρέπει να αντιληφθούμε την ιεραρχική διάσταση των κοινωνικών σχέσεων σε όλα τα πεδία της ζωής, να διευρύνουμε επομένως το περιεχόμενο του πολιτικού με τις πρακτικές και τη δράση της καθημερινής ζωής. Συγχρόνως μας προσφέρει μία δίοδο για να παρακολουθήσουμε πώς εννοιολογείται πολιτισμικά ο εαυτός, πώς συγκροτείται πάντοτε σε σχέση με τον άλλο, πώς η έμφυλη ταυτότητα κατασκευάζεται συσχετικά και γι' αυτό αλλάζει ανάλογα με τα συμφραζόμενα· αλλά και πώς η δράση των ατόμων προσδιορίζεται και νοηματοδοτείται από το περιεχόμενο που αποδίδεται κάθε φορά στην έμφυλη διαφορά, περιεχόμενο που η δράση αναπαράγει όσο και μετασχηματίζει².

Σε ό,τι αφορά τη σχετική ελληνική ιστοριογραφία, καταρχάς μια παρατήρηση: Οι ιστορικές μελέτες που στην Ελλάδα χρησιμοποίησαν, με τον έναν ή τον άλλο τρόπο, την έννοια του φύλου άρχισαν να βλέπουν το φως της δημοσιότητας από τα μέσα της δεκαετίας του '80 και μετά. Σε μια περίοδο δηλαδή κατά την οποία οι διεθνείς επεξεργασίες της φεμινιστικής θεωρίας για την έννοια του φύλου είχαν συναντήσει τους προβληματισμούς της ιστορίας των γυναικών. Μολονότι οι ελληνικές μελέτες θέτουν κατά κύριο λόγο τις γυναίκες στο επίκεντρο του ενδιαφέροντός τους, στηρίζονται εξ αρχής σε μια συσχετική αντίληψη για το φύλο. Συγχρόνως δίνουν ιδιαίτερο βάρος στις διαφορετικές και μεταβαλλόμενες εννοιολογήσεις του φύλου και στις επιπτώσεις τους στη συγκρότηση ταυτοτήτων και σχέσεων εξουσίας. Από την άποψη αυτή δεν είναι δυνατό να γίνει στην Ελλάδα διαχωρισμός ανάμεσα σε μια ιστορία των γυναικών και σε μια ιστορία του φύλου, σαν να πρόκειται για δύο φάσεις, η μια πολιτική, η άλλη θεωρητική, που αντιστοιχούν υποτίθεται και σε διαφορετικές περιόδους ωριμότητας, όπως παρουσιάζεται συχνά. Εδώ, με περιορισμένες εξαιρέσεις, οι μελέτες της ιστορίας των γυναικών είναι και μελέτες της ιστορίας του φύλου.

Σε όσα ακολουθούν θα παρακάμψω εντελώς τα ζητήματα που θέτει η θεσμική ένταξη της ιστορίας του φύλου στην ελληνική ιστοριογραφία (ή καλύτερα η απουσία της οποιαδήποτε θεσμικής της υπόστασης). Σημαντικό και περίπλοκο ζήτημα, που

² Για το φύλο ως αναλυτικό εργαλείο και τις σχετικές ιστοριογραφικές επεξεργασίες των τελευταίων δεκαετιών, βλ. Έφη Αβδελά – Αγγέλικα Ψαρρά, «Εισαγωγή: Ξαναγράφοντας το παρελθόν. Σύγχρονες διαδρομές της ιστορίας των γυναικών», στο Έφη Αβδελά – Αγγέλικα Ψαρρά (επιμ.), *Σιωπηρές ιστορίες. Γυναίκες και φύλο στην ιστορική αφήγηση*, Αλεξάνδρεια, Αθήνα 1997, σ. 15-119 καθώς και τα άρθρα του ίδιου τόμου. Επίσης, Ευθύμιος Παπαταξιάρχης «Το φύλο στην ανθρωπολογία (και την ιστοριογραφία): ορισμένες γνωστικές και μεθοδολογικές προεκτάσεις», *Μνήμων* 19 (1997), σ. 201-210.

συνδέεται τόσο με δομικούς όσο και με συγκυριακούς παράγοντες, ξεφεύγει από τα όρια της σημερινής μας συνθήκης, ενώ έχει θιγεί αλλού³.

Το πεδίο αναφοράς των ιστορικών μελετών για το φύλο στην Ελλάδα προσδιορίζεται από τις πολιτικές αφετηρίες τους, την αναζήτηση δηλαδή στο παρελθόν της παρουσίας των γυναικών ως υποκειμένων εμπρόθετης δράσης. Οι περισσότερες μελέτες αναφέρονται στην η αστική κοινωνία από την ίδρυση του ελληνικού κράτους το 1833 ως τον δεύτερο παγκόσμιο πόλεμο. Η έρευνα αναζήτησε για αυτό το χρονικό διάστημα τεκμήρια ως προς τον τρόπο με τον οποίο κατασκευάστηκε και μετασηματίστηκε το περιεχόμενο της έμφυλης διαφοράς και τις συνέπειες που είχε στην οργάνωση των κοινωνικών σχέσεων. Ιδιαίτερη έμφαση έδωσε στα ίχνη που άφησε η δημόσια κριτική αυτών των συνεπειών, ατομική όσο και οργανωμένη, κυρίως στο γυναικείο και φεμινιστικό τύπο. Ουσιαστικά η έρευνα εστίασε στις δραστηριότητες, τους λόγους και τη ζωή των μορφωμένων ή/και επαγγελματιών γυναικών, δηλαδή σε ένα τμήμα εκείνης της ρευστής και εν πολλοίς άγνωστης κατηγορίας που ονομάζεται συχνά ελληνικά «μεσαία στρώματα».

Ένα στοιχείο που προκύπτει εξαρχής και αξίζει να υπογραμμιστεί είναι ότι στην Ελλάδα η ιστορία του φύλου διαφοροποιήθηκε από τα ενδιαφέροντα της ανερχόμενης «νέας ελληνικής ιστορίας»: ενδιαφέρθηκε για τις δυναμικές του κοινωνικού μετασηματισμού, για τις διαφορετικές κάθε φορά εκδοχές της νεωτερικότητας όπως αποτυπώνονται στο μεταβαλλόμενο περιεχόμενο της έμφυλης διαφοράς, για το πώς το φύλο γίνεται διακύβευμα και αντικείμενο διαπραγμάτευσης μεταξύ λόγων και πρακτικών υποδηλώνοντας έμπρακτα παλαιές και νέες σχέσεις εξουσίας. Θέτοντας στο κέντρο των αναλύσεών τους εκείνες τις ομάδες γυναικών που οι δραστηριότητές τους τις έκαναν φορείς εμπρόθετης δράσης στο κοινωνικό πεδίο, συλλογικά όσο και ατομικά, οι σχετικές έρευνες της δεκαετίας του '80 έστρεψαν το ενδιαφέρον από τους

³ Βλ. σχετικά Efi Avdela, «Quand classe et genre s'opposent: le cas de l'historiographie grecque contemporaine», στο Anne-Marie Sohn - Françoise Thélamon (επιμ.), *L'histoire sans les femmes est-elle possible?*, Perrin, Παρίσι 1998, σ. 25-32, «L'histoire des femmes au sein de l'historiographie grecque contemporaine», στο Gisela Bock - Anne Cova (επιμ.), *Ecrire l'histoire des femmes en Europe du Sud, XIXe-XXe siècles / Writing Women's History in Southern Europe, 19th-20th Centuries*, Celta Editora, Οέιρας 2003. Ας σημειωθεί επίσης ότι όσα ακολουθούν αντλούν από τη μελέτη «Η ιστορία των γυναικών και του φύλου στη σύγχρονη ελληνική ιστοριογραφία: αποτιμήσεις και προοπτικές», που περιλαμβάνεται στα υπό έκδοση Πρακτικά του Συνεδρίου «Ιστοριογραφία της νεότερης και σύγχρονης Ελλάδας (1833-2000)», Κέντρο Νεοελληνικών Ερευνών / Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών, 29 Οκτωβρίου - 3 Νοεμβρίου 2002, Αθήνα.

μηχανισμούς και το κράτος –τα προνομιακά πεδία της «νέας ιστορίας» της περιόδου– στις κοινωνικές σχέσεις, τα υποκείμενα και τη δημόσια κατά κύριο λόγο δράση τους.

Δύο κεντρικά θεματικά πεδία αναδείχθηκαν από τις σχετικές μελέτες: τα δικαιώματα, αστικά, κοινωνικά και κυρίως πολιτικά, ή ό,τι με σύγχρονους όρους θα ονομάζαμε έμφυλο περιεχόμενο της ιδιότητας του πολίτη, και η εργασία, τόσο από την άποψη των μορφών του κοινωνικού και τεχνικού καταμερισμού κατά φύλο και των συνεπειών τους, όσο και ως βάση για τη συγκρότηση ταυτοτήτων και την οργάνωση της συλλογικής δράσης. Μέσα από αυτά προκύπτουν και οι ουσιαστικότερες επεξεργασίες της ιστορίας του φύλου στην Ελλάδα: αφενός σε ό,τι αφορά το περιεχόμενο της πολιτικής και αφετέρου σε ό,τι αφορά το περιεχόμενο της τάξης.

Ας αρχίσουμε από την τάξη. Διαφορετικές ιστορικές περίοδοι γίνονται προνομιακά πεδία για τη συμβολή στην ιστορική διερεύνηση της ταξικής συγκρότησης. Για την αστική τάξη η καθοριστική περίοδος φαίνεται πως είναι το τελευταίο τρίτο του 19^{ου} αιώνα: η διεύρυνση των πολιτικών δικαιωμάτων σε όλους τους ενήλικες άντρες συνδέεται με τη συγκρότηση ενός νέου θετικού προτύπου για τις γυναίκες της τάξης αυτής⁴. Από τη δεκαετία του 1860 διαμορφώνεται ένα σύνολο λόγων αναφορικά με τη θέση των γυναικών στην ελληνική κοινωνία. Οι λόγοι αυτοί επικαλούνται τη βιολογική εξήγηση της έμφυλης διαφοράς και αποδίδουν στις «φυσικές» ιδιότητες των γυναικών, θεωρούμενες ηθικοποιητικές και εκπολιτιστικές, το ρόλο της θεμελιακής συνιστώσας της εθνικής διαπαιδαγώγησης⁵. Αρκετές μελέτες έδειξαν πώς η εκπαίδευση έγινε προνομιακό πεδίο αντιπαραθέσεων σχετικά με την επεξεργασία του νέου αστικού

⁴ Σε όσα ακολουθούν, η βιβλιογραφική τεκμηρίωση είναι αναγκαστικά ενδεικτική. Βλ. Ελένη Βαρίκα, *Η εξέγερση των Κυριών. Η γένεση μιας φεμινιστικής συνείδησης στην Ελλάδα, 1833-1907*, Ίδρυμα Έρευνας και Παιδείας της Εμπορικής Τράπεζας της Ελλάδος, Αθήνα 1987 (β' έκδοση: Κατάρτι 1997)· Efi Avdela, "Between Duties and Rights: Gender and Citizenship in Greece, 1864-1952", στο Faruk Birtek – Thalia Dragonas (επιμ.), *Citizenship and the Nation State: Greece and Turkey*, Frank Cass Publications, Λονδίνο υπό έκδοση.

⁵ Ελένη Φουρνάρη, *'Institutrice, Femme et Mère': Idées sur l'Éducation des femmes en Grèce du XIXe siècle (1830-1880)*, τ. Α'-Β', Διδακτορική διατριβή, Université Paris 7, Παρίσι 1992 και της ίδιας, «Περί μορφώσεως 'χρηστών μητέρων' και εκπαιδεύσεως 'μελλόντων πολιτών': έμφυλοι λόγοι στην ελληνική εκπαίδευση τον 19^ο αιώνα», στο Πρακτικά Δημερίδας, *Το παιδί στη νεοελληνική κοινωνία, 19^{ος}-20^{ός} αιώνας. Αξίες, αναπαραστάσεις, αποτυπώσεις*, Δημοκρίτειο Πανεπιστήμιο Θράκης. Σχολή Επιστημών Αγωγής – Επιτροπή Ερευνών ΔΠΘ – Ελληνικό Λογοτεχνικό και Ιστορικό Αρχείο (ΕΛΙΑ), Αθήνα 1999, σ. 73-120. Επίσης Αγγέλικα Ψαρρά, «Μητέρα ή πολίτης; Ελληνικές εκδοχές της γυναικείας χειραφέτησης (1870-1920)», Κέντρο Γυναικείων Μελετών και Ερευνών Διοτίμα, *Το φύλο των δικαιωμάτων. Εξουσία, γυναίκες και ιδιότητα του πολίτη*, Εκδόσεις Νεφέλη, Αθήνα 1999 σ. 90-107 και της ίδιας, «Επίμετρο: Η 'συνετή' ουτοπία της Καλλιρρόης Παρρέν».

περιεχομένου της θηλυκότητας και τη διαμόρφωση του νέου προτύπου οικογενειακών σχέσεων⁶.

Η έμφυλη διάσταση της κοινωνικής συγκρότησης της αστικής τάξης αναδείχθηκε μέσα από μελέτες που διερεύνησαν πώς αναβαθμίζεται η σημασία της οικογένειας, της μητρότητας και της παιδικής ηλικίας, πώς μετασχηματίζεται η εννοιολόγηση της έμφυλης διαφοράς για τα συγκεκριμένα κοινωνικά στρώματα, πώς κατασκευάζεται και εδραιώνεται ο διαχωρισμός ανάμεσα σε έναν ιδιωτικό και ένα δημόσιο χώρο με σαφή μολονότι μετακινούμενα τα όρια του έμφυλου καταμερισμού δραστηριοτήτων, πώς το φύλο επιδρά στον τρόπο με τον οποίο συγκροτούνται τα δίκτυα κοινωνικότητας, αλληλεγγύης και πατρωνίας, πώς το περιεχόμενο του έθνους συνδέεται με πρακτικές της καθημερινής ζωής και αποκτά έμφυλο περιεχόμενο που ταυτίζεται για τις γυναίκες με τη μητρότητα, πώς κατασκευάζονται οι κοινές οπτικές και συνειδήσεις, διαμορφώνεται με έμφυλους όρους η αστική ταυτότητα⁷. Συγχρόνως μέσα από τις

⁶ Σιδηρούλα Ζιώγου-Καραστεργίου, *Η Μέση Εκπαίδευση των κοριτσιών στην Ελλάδα (1830-1893)*, Ιστορικό Αρχείο Ελληνικής Νεολαίας – Γενική Γραμματεία Νέας Γενιάς, Αθήνα 1986 και της ίδιας, «‘Φρονίμους δεσποινίδας και αρίστας μητέρας’. Στόχοι παρθηναγωγείων και εκπαιδευτική πολιτική στον 19ο αιώνα», *Πρακτικά του Διεθνούς Συμποσίου «Ιστορικότητα της παιδικής ηλικίας και της νεότητας»*, τόμ. Β’, Ιστορικό Αρχείο Ελληνικής Νεολαίας – Γενική Γραμματεία Νέας Γενιάς, Αθήνα 1986, σ. 476-496· Αλεξάνδρα Μπακαλάκη – Ελένη Ελεγκίτου, *Η εκπαίδευση ‘εις τα του οίκου’ και τα γυναικεία καθήκοντα. Από την ίδρυση του ελληνικού κράτους έως την εκπαιδευτική μεταρρύθμιση του 1929*, Ιστορικό Αρχείο Ελληνικής Νεολαίας – Γενική Γραμματεία Νέας Γενιάς, Αθήνα 1987· Ελένη Φουρναράκη, (επιμ.), *Εκπαίδευση και αγωγή των κοριτσιών. Ελληνικοί προβληματισμοί (1830-1910). Ένα ανθολόγιο*, Ιστορικό Αρχείο Ελληνικής Νεολαίας – Γενική Γραμματεία Νέας Γενιάς, Αθήνα 1987· Μαρία Κορασίδου, *Οι άθλιοι των Αθηνών και οι θεραπευτές τους. Φτώχεια και φιλανθρωπία στην ελληνική πρωτεύουσα τον 19ο αιώνα*, Ιστορικό Αρχείο Ελληνικής Νεολαίας – Γενική Γραμματεία Νέας Γενιάς, Αθήνα 1995· Αγγέλικα Ψαρρά, «Γυναικεία περιοδικά του 19ου αιώνα», *Σκούπα* 2 (1979), σ. 3-13 και της ίδιας, «‘Άμα η όρνιθα αρχίσει να λαλή ως πετεινός σφάζε την αμέσως’ (Η διαμάχη Ροΐδη – γραφουσών)», *Σκούπα* 3 (1979), σ. 3-13. Επίσης: Ελένη Βαρίκα, «Μια δημοσιογραφία στην υπηρεσία της ‘γυναικείας φυλής’ – Γυναικεία περιοδικά στον 19ο αιώνα», *Διαβάζω* 198 (1988), σ. 6-12· Κωστούλα Σκλαβενίτη, «Τα γυναικεία έντυπα 1908-1918», *Διαβάζω* 198 (1988), σ. 13-22· Μαρία Κορασίδου, «Η υλική και ηθική ‘αναμόρφωση’ των φτωχών γυναικών: Οχυρό κατά της ‘βίας’ και της ‘αγριότητας’ των απόκληρων της Αθήνας του 19ου αιώνα», *Δίμη, φεμινιστικό περιοδικό* 6 (1993), σ. 145-157.

⁷ Βλ. συμπληρωματικά με τα παραπάνω: Έρη Σταυροπούλου, «Ελληνίδες νοσοκόμες το 1877 (Μοναχές ή...)", *Δίμη, φεμινιστικό περιοδικό* 6 (1993), σ. 158-165· Ειρήνη Ριζάκη, «Αγγελία σύστασης Λέσχης Κυριών (Αθήνα 1888): Μια απόπειρα διείσδυσης των γυναικών στο δημόσιο χώρο», *Δίμη, φεμινιστικό περιοδικό* 6 (1993), σ. 166-179· Χαρίκλεια-Γλαύκη Γκότση, «Η πρώτη ‘καλλιτεχνική έκθεση των κυριών’ (Αθήνα, 1891)», *Δίμη, φεμινιστικό περιοδικό* 7 (1994), σ. 236-247. Δύο πρόσφατες διδακτορικές διατριβές έχουν αναδείξει, για την περίπτωση του Πειραιά η μία και της Κωνσταντινούπολης η άλλη, τη σημασία του φύλου στη συγκρότηση της αστικής ταυτότητας κατά τον 19ο αιώνα: Ευθυμία Α. Κάννερ, «Φιλανθρωπία: Κοινωνική λειτουργία του φαινομένου στην Ορθόδοξη Κοινότητα της Κωνσταντινούπολης (1753-1908)», Τμήμα Ιστορίας – Αρχαιολογίας, Φιλοσοφική Σχολή, Πανεπιστήμιο Αθηνών, Αθήνα 1999 και Γιάννης Γιαννιτσιώτης, «Η διαμόρφωση της αστικής τάξης του Πειραιά, 1860-1909», Τμήμα Ιστορίας – Αρχαιολογίας, Φιλοσοφική Σχολή, Πανεπιστήμιο Αθηνών 2001. Βλ. επίσης, Haris Exertzoglou, “The Cultural Uses of Consumption: Negotiating Class, Gender, and Nation in the Ottoman Urban Centers During the 19th Century”, *International Journal of Middle East*

μελέτες αυτές τέθηκε επίσης για το 19ο αιώνα –πρώιμα σε σχέση με την υπόλοιπη ιστοριογραφία– το ζήτημα της συλλογικής διαμαρτυρίας και της διατύπωσης αιτημάτων. Αναλύθηκαν τα αιτήματα που διατυπώνουν όσες μορφωμένες αστές γυναίκες ενδιαφέρονται για τα δικαιώματα του φύλου τους στις τελευταίες δεκαετίες του 19ου αιώνα και στις πρώτες του 20ού, τα μέσα που επιστρατεύουν για την ικανοποίησή τους καθώς και τις πολλαπλές μορφές της πολιτικής τους παρέμβασης⁸. Εντοπίστηκε έτσι η σημασία μιας σύνθετης προσέγγισης του πολιτικού, διευρυμένης σε σχέση με εκείνη που το ταυτίζει αποκλειστικά με την κεντρική πολιτική σκηνή, τα κόμματα ή απλώς το δημόσιο χώρο. Το πρόσφατο έντονο ενδιαφέρον νεότερων ιστορικών για την αστική συγκρότηση στην Ελλάδα ας ελπίσουμε ότι θα εμπλουτίσει αυτή την πρώτη συγκομιδή και δεν θα την παρακάμψει.

Η σχέση φύλου και τάξης σε ό,τι αφορά την εργασία –και μάλιστα την εξαρτημένη– και τα στρώματα που εμπλέκονται σε αυτήν, υπαλληλικά ή εργατικά, μελετήθηκε κυρίως σε σχέση με το πρώτο μισό του 20ού αιώνα. Οι σχετικές μελέτες τροφοδότησαν έναν προβληματισμό για τη σχέση ανάμεσα στην εργασία των γυναικών και την κοινωνική, νομική και οικογενειακή κατωτερότητά τους: υποστηρίχθηκε ότι το φύλο, ως σχέσεις και ως σύμβολο, συνιστά μια σημαντική διάσταση των ταξικών σχέσεων. Ακόμη περισσότερο, ο ιεραρχικός χαρακτήρας των έμφυλων σχέσεων, που αποτυπώνεται στον καταμερισμό της εργασίας κατά φύλο, εδράζεται στην οικογένεια, το θεμέλιο η ίδια της κοινωνικής και της πολιτικής κατωτερότητας των γυναικών. Η μελέτη του καταμερισμού της εργασίας σε έναν επαγγελματικό κλάδο (τον διδασκαλικό, τους δημόσιους υπαλλήλους), το ζήτημα της προστασίας της βιομηχανικής εργασίας των γυναικών, οι αντι-φεμινιστικές αντιλήψεις για τη μισθωτή τους εργασία, οι σχέσεις μεταξύ τάξης, φύλου και εθνοτικής ταυτότητας στους εργατικούς αγώνες, οι εννοιολογήσεις του ανδρισμού και της θηλυκότητας στα κείμενα που παράγουν ανώτεροι κρατικοί υπάλληλοι, είναι ορισμένα μόνο από τα μονοπάτια που ακολουθήθηκαν ερευνητικά και επεξεργάστηκαν τις ομοιότητες και τις διαφορές

Studies και Έφη Κάννερ, «Λόγοι περί γυναικών στην ελληνορθόδοξη εγγράμματη κοινότητα της Κωνσταντινούπολης (1856-1908)», *Τα Ιστορικά* 35 (2001), σ. 299-334.

⁸ Βλ. παραπομπές στις παραπάνω σημειώσεις 4-8.

της ελληνικής περίπτωσης σε σχέση με άλλες που έχουν αποτελέσει συχνότερα αντικείμενο ιστορικής διερεύνησης⁹.

Οι μελέτες για την εργασία των γυναικών επέτρεψαν να διευρυνθεί ο όρος «κοινωνικό ζήτημα» ώστε να συμπεριλάβει τις έμφυλες σχέσεις και διαφορές δίπλα στις ταξικές σχέσεις και διαφορές στις συγκεκριμένες συνθήκες που πήρε στην Ελλάδα ο κοινωνικός μετασχηματισμός κατά το πρώτο μισό του 20ού αιώνα. Η σημασία της συσχέτισης φύλου και τάξης στο πεδίο της εργασίας γίνεται μάλιστα πιο εμφανής σε πρόσφατες διδακτορικές διατριβές, που διερευνούν τη διαπλοκή του τεχνικού και του έμφυλου καταμερισμού εργασίας στο εργοστάσιο, τη σημασία του φύλου στη συγκρότηση της εργατικής ταυτότητας. Συχνά ωστόσο –και είναι ανάγκη να ειπωθεί αυτό– η θεωρητική εννοιολόγηση του φύλου είναι σε αυτές άنيση ή και ανεπαρκής¹⁰.

Η πολιτική αποτέλεσε, όπως ειπώθηκε ήδη, το δεύτερο (και αλληλένδετο με το πρώτο) πεδίο της νεότερης ελληνικής ιστορίας που εμπλουτίστηκε από την ιστορία του φύλου. Πέρα από όσα ειπώθηκαν ήδη για το 19^ο αιώνα, οι σχετικές εργασίες εστίασαν στον κεντρικό ρόλο που πήρε κατά την περίοδο του Μεσοπολέμου η διεκδίκηση πολιτικών δικαιωμάτων των γυναικών, ως προϋπόθεσης τόσο για την πολιτική τους ισότητα όσο και για την πραγματοποίηση των νομοθετικών μεταρρυθμίσεων που θα εξασφάλιζαν την αστική και την κοινωνική ισότητα σε ένα ευρύ φάσμα ζητημάτων, όπως η εργασία, η οικογένεια, η μητρότητα εκτός γάμου, η εκπαίδευση και η ρύθμιση

⁹ Βλ. Έφη Αβδελά: *Δημόσιοι υπάλληλοι γένους θηλυκού. Καταμερισμός της εργασίας κατά φύλα στον δημόσιο τομέα, 1908-1955*, Ίδρυμα Έρευνας και Παιδείας της Εμπορικής Τράπεζας της Ελλάδας, Αθήνα 1990· «Φυσικός προορισμός, κοινωνική εργασία και ο ρόλος του κράτους: μία πρόταση για την εργασία των γυναικών το 1940», *Η Ελλάδα του '40*, Εταιρεία Σπουδών Νεοελληνικού Πολιτισμού και Γενικής Παιδείας, Αθήνα 1993, σ.125-152· «Ο σοσιαλισμός των 'άλλων': ταξικοί αγώνες, εθνοτικές συγκρούσεις και ταυτότητες φύλου στη μετα-οθωμανική Θεσσαλονίκη», *Τα Ιστορικά* 18-19 (1993), σ. 171-204· “‘To the most weak and needy’: Women’s protective labor legislation in Greece”, στο Ulla Wikander – Alice Kessler-Harris – Jane Lewis (επιμ.), *Protecting Women: Labor Legislation in Europe, the United States, and Australia, 1890-1920*, University of Illinois Press, Ούρμπανα 1995, σ. 290-317· «Αμφισβητούμενα νοήματα: προστασία και αντίσταση στις Εκθέσεις των Επιθεωρητών Εργασίας, 1914-1936», *Τα Ιστορικά* 28-29 (1998): 171-202.

¹⁰ Βλ. τις διδακτορικές διατριβές του Κώστα Φουντανόπουλου, «Εργασία και εργατικό κίνημα στη Θεσσαλονίκη (1908-1936)», Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας, Πανεπιστήμιο Αθηνών, Αθήνα 1998 και της Λήδας Παπαστεφανάκη, «‘Άνδρες, γυναίκες, παίδες και παιδίσκαι...’ Εργασία και τεχνολογία στην ελληνική κλωστοϋφαντουργία. Η βιομηχανία Ρετισίνα στον Πειραιά (1872-1940)», Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας, Πανεπιστήμιο Κρήτης, Ρέθυμνο 2002. Για μια περιγραφική προσέγγιση που εστιάζει στις γυναίκες, Ζιζή Σαλίμπα, *Γυναίκες εργάτριες στην ελληνική βιομηχανία και στη βιοτεχνία (1870-1922)*, Ιστορικό Αρχείο Ελληνικής Νεολαίας Γενικής Γραμματείας Νέας Γενιάς / Κέντρο Νεοελληνικών Ερευνών ΕΙΕ, Αθήνα 2002 και της ίδιας, «Η πολυτέλεια του φτωχού: Η καθαριότητα της νέας εργάτριας στον πατερναλιστικό λόγο του 19^{ου} αιώνα», στο Πρακτικά του Διεθνούς Συμποσίου, *Οι χρόνοι της ιστορίας. Για μια ιστορία της παιδικής ηλικίας και της νεότητας*, Ιστορικό Αρχείο Ελληνικής Νεολαίας. Γενική Γραμματεία Νέας Γενιάς, Αθήνα 1998, σ. 89-97.

της πορνείας¹¹. Είναι αλήθεια ότι η ιστορία των πολιτικών δικαιωμάτων από τη σκοπιά του φύλου, και ειδικότερα η ιστορία των διεκδικήσεων για τα πολιτικά δικαιώματα των γυναικών, η ιστορία της ψήφου, δεν έχει ακόμη πλήρως γραφτεί για την Ελλάδα¹². Ωστόσο η έρευνα που έχει γίνει έχει εντοπίσει τις έντονες αντιδράσεις που προκαλούσε αυτή η προοπτική καθώς και τις αλληπάλληλες αντιπαραθέσεις σχετικά με το ζήτημα αυτό μέσα στο Κοινοβούλιο, στον καθημερινό και τον επιστημονικό τύπο της εποχής, αλλά και ανάμεσα σε φορείς με διαφορετικές αντιλήψεις και πολιτικές για τη γυναικεία χειραφέτηση. Χάρη στις επεξεργασίες αυτές μπορούσαμε να παρακολουθήσουμε πώς διαμορφώνεται και μετασχηματίζεται η ιδιότητα του πολίτη σε άμεση συσχέτιση με το φύλο και τις θεωρούμενες φυσικές ιδιότητες αντρών και γυναικών. Οι αντιστάσεις στο να συμπεριληφθούν οι γυναίκες στην ιδιότητα του πολίτη, οι αντιπαραθέσεις κομμουνιστών, σοσιαλιστριών και φεμινιστριών και εκείνες μεταξύ συνδικαλιστών και συνδικαλιστριών για την ιεράρχηση των γυναικείων αιτημάτων, η σύγκλιση σε ό,τι αφορά το περιεχόμενο της θηλυκότητας στη μεταπολεμική εποχή των κάθετων πολιτικών αντιπαραθέσεων κ.ά., ανέδειξαν πώς η πολιτική αποκτά διαφορετικό περιεχόμενο για άντρες και για γυναίκες και πώς η ταύτιση των γυναικών με τη φύση καθόρισε τη θέση τους ως «πολιτών δεύτερης κατηγορίας»¹³.

¹¹ Βλ. Έφη Αβδελά – Αγγέλικα Ψαρρά, *Ο φεμινισμός στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου. Μία ανθολογία*, Γνώση, Αθήνα 1985. Επίσης, Κούλα Ξηραδάκη, *Το φεμινιστικό κίνημα στην Ελλάδα. Πρωτοπόρες Ελληνίδες 1830-1936*, Γλάρος, Αθήνα 1988 και Σάσα Μόσχου-Σακορράφου, *Ιστορία του ελληνικού φεμινιστικού κινήματος*, Αθήνα 1990.

¹² Βλ. Δήμητρα Σαμίου, «Στάσεις και αντιστάσεις απέναντι στο δικαίωμα ψήφου των γυναικών μέσα από τον Τύπο: 1919-1952», *Δίνη, φεμινιστικό περιοδικό* 4 (1989), σ. 29-35 και της ίδιας, «Τα πολιτικά δικαιώματα των Ελληνίδων (1864-1952)», *Μνήμων* 12 (1989), σ. 161-172. Επίσης, τα ιστορικά στοιχεία για τις ελληνίδες κοινοβουλευτικές εκπροσώπους στην πρόσφατη μελέτη της Μάρως Παντελίδου-Μαλούτα, *Το φύλο της δημοκρατίας. Ιδιότητα του πολίτη και έμφυλα υποκείμενα*, Σαββάλας, Αθήνα 2002. Για μια διερεύνηση των προβληματισμών για τον αποκλεισμό των γυναικών από την πολιτική κατά την περίοδο μετά την απονομή πολιτικών δικαιωμάτων στους ενήλικους άνδρες, βλ. Ελένη Φουρναράκη, «Επί τίνι λόγω αποστερείν αυτήν ψήφου; Καθολική ανδρική ψηφοφορία και αποκλεισμός των γυναικών από την πολιτική στην Ελλάδα του 19^{ου} αιώνα», *Μνήμων* 24 (2002), σ. 179-226.

¹³ Βλ. τις μελέτες της Αγγέλικας Ψαρρά: «Φεμινίστριες, σοσιαλίστριες, κομμουνίστριες: γυναίκες και πολιτική στο Μεσοπόλεμο», στο Γ. Θ. Μαυρογορδάτος – Χ. Χατζηιωσήφ (επιμ.), *Βενιζελισμός και αστικός εκσυγχρονισμός*, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, Ηράκλειο 1988, σ. 67-82· «Μικρό χρονικό σε τρεις πράξεις: 'αστικός' και 'σοσιαλιστικός' φεμινισμός στη δεκαετία του '20», *Δίνη, φεμινιστικό περιοδικό* 3 (1988), σ. 38-45· «Χρονικό μιας μετάβασης (1934-1948)», *Διαβάζω* 198 (1988), σ. 29-36· και «8 Μαρτίου: Σχόλιο στο χρονικό μιας επετείου», *Δίνη, φεμινιστικό περιοδικό* 7 (1994), σ. 210-224· «Η 8 του Μάρτη, οι κομμουνίστριες και η πολιτική. Μια μέρα στα ΑΣΚΙ», *Αρχειοτάξιο* 5 (2003). Εκτός από τις μελέτες που αναφέρονται πιο πάνω (σημ. 11, 12), βλ. επίσης Maria Kyriakidou, "The Feminist Movement in Greece (c. 1910-1936): From Gender to Feminist Consciousness and Politicization", Διδακτορική διατριβή, Department of Byzantine and Modern Greek Studies, King's College London, University of London, Λονδίνο 1999.

Τέλος, όσες μελέτες στράφηκαν στις πολιτικές περιπέτειες της δεκαετίας του '40 και τις κοινωνικές ανακατατάξεις που τη συνόδευσαν εντόπισαν μεν τη σημαντική συμμετοχή των γυναικών στη δημόσια δράση, αλλά επιβεβαίωσαν συγχρόνως –μολονότι συχνά χωρίς να φαίνεται ότι το αναγνωρίζουν– την επιστροφή στις παραδοσιακές εννοιολογήσεις της έμφυλης διαφοράς, την ταύτιση των γυναικών με τη μητρότητα και τη φροντίδα του ιδιωτικού, την παραπομπή της θεσμικής ισότητας σε ανταμοιβή για την εκπλήρωση των έμφυλων καθηκόντων τους¹⁴.

Τα τελευταία χρόνια νέες θεματικές κάνουν την εμφάνισή τους σε ιστορικές μελέτες που παίρνουν υπόψη τους τη διάσταση του φύλου: η τάση είναι περισσότερο εμφανής σε διατριβές που μόλις τελείωσαν ή βρίσκονται σε εξέλιξη και αφορούν έρευνες για τη φιλανθρωπία, τη μητρότητα, το σώμα, τη μετανάστευση, τον εθνικισμό, κτλ. Ιδωμένες στο σύνολό τους, οι παραπάνω μελέτες προσφέρουν υλικό και προβληματισμό χάρη στα οποία μπορούν να τεθούν σύνθετα ερωτήματα στην ελληνική ιστορία των δύο τελευταίων αιώνων¹⁵. Θα πρέπει ωστόσο να σημειωθεί ότι νεότερες

¹⁴ Βλ. τις εργασίες της Τασούλας Βερβενιώτη: *Η γυναίκα της Αντίστασης. Η είσοδος των γυναικών στην πολιτική*, Οδυσσέας, Αθήνα 1994· «Η θεσμοθέτηση του δικαιώματος της ψήφου των γυναικών από το ελληνικό αντιστασιακό κίνημα (1941-44)», *Δίμη, φεμινιστικό περιοδικό* 6 (1993), σ. 180-195· «Το δίλημμα και το τίμημα των γυναικών της Αντίστασης», *Τα Ιστορικά* 31 (1999), σ. 381-418· “Left-Wing Women between Politics and Family” στο Mark Mazower (επιμ.), *After the War was Over. Reconstructing the Family, Nation, and State in Greece, 1943-1960*, Princeton University Press, Πρίνστον και Οξφόρδη 2000, σ. 105-121· και «Οι μαχήτριες του Δημοκρατικού Στρατού Ελλάδας», στο Ηλίας Νικολακόπουλος – Άλκης Ρήγος – Γρηγόρης Ψαλλίδας (επιμ.), *Ο Εμφύλιος Πόλεμος. Από τη Βάρκιζα στο Γράμμο (Φεβρουάριος 1945 – Αύγουστος 1949)*, Θεμέλιο, Αθήνα 2002, σ. 125-142. Επίσης, Αλέκα Μπουτζουβή-Μπανιά, «Προσέγγιση στο οδοιπορικό μιας γυναίκας: Διαμάντω Τσιάκα-Γκριτζώνα», *Δίμη, φεμινιστικό περιοδικό* 6 (1993), σ. 196-229 και της ίδιας, «‘Το ανθρώπινο χρέος’ έχει φύλο: Η περίπτωση της Ευαγγελίας Σαμαρά», *Δίμη, φεμινιστικό περιοδικό* 8 (1995-1996), σ. 217-237· και Janet Hart, *New Voices in the Nation. Women and the Greek Resistance, 1941-1964*, Cornell University Press, Ίτακα και Λονδίνο 1996.

¹⁵ Βλ. ενδεικτικά: για τη φιλανθρωπία τη διδακτορική διατριβή της Έφης Κάννερ, ό.π., καθώς και Πελαγία Μαρκέτου, «Προνοιακές πολιτικές για τα έκθετα βρέφη: το Δημοτικό Βρεφοκομείο Αθηνών, Αθήνα 19^{ος} αιώνας», Μεταπτυχιακή διπλωματική εργασία, Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας, Πανεπιστήμιο Αθηνών, Αθήνα 1999· για τη μετανάστευση: Ioanna Laliotou, “Migrating Greece: Historical Enactments of Migration in the Culture of the Nation”, Διδακτορική διατριβή, Department of History and Civilization, European University Institute, Φλωρεντία 1998 και Λίνα Βεντούρα, «Μετανάστευση γυναικών: Γέννηση και εξέλιξη του επιστημονικού ενδιαφέροντος», *Δίμη* 6 (1993), σ. 230-240· για τον εθνικισμό: Eleni Varikas, “Gender and National Identity in *fin de siècle* Grèce”, *Gender & History* 3/1 (1992), σ. 116-137 και Demetra Tzanaki, “Gender and Nationalism in the Hellenic World, 1836-1897”, Διδακτορική διατριβή, Modern History, St. Antony’s, University of Oxford, Οξφόρδη 1997· για τη γυναικεία καλλιτεχνική δημιουργία, Χαρίκλεια-Γλαύκη Γκότση, «Ο λόγος για τη γυναίκα και τη γυναικεία καλλιτεχνική δημιουργία στην Ελλάδα (τέλη 19^{ου}-αρχές 20^{ου} αιώνα)», Διδακτορική διατριβή, Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας, Φιλοσοφική Σχολή, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, Θεσσαλονίκη 2002· για τη συγγραφική δραστηριότητα, Ειρήνη Ριζάκη, «Οι ελληνίδες ‘γράφουσες’ του 19^{ου} αιώνα και η διείσδυσή τους στο χώρο των γραμμάτων: Έμφυλοι αποκλεισμοί και μετατοπίσεις», Διδακτορική διατριβή, Πανεπιστήμιο Αθηνών, Αθήνα 2004· και για τις υπηρέτριες, Pothiti Xantzaroula, “The Making of Subordination: Domestic Servants in Greece, 1920-1945”, Διδακτορική Διατριβή,

ιστορικοί, ιδίως με διατριβές στο εξωτερικό, επεξεργάζονται ζητήματα που έχουν ήδη τεθεί στην έρευνα, χωρίς προηγουμένως μια συστηματική κριτική αποτίμηση των εργασιών που έχουν γίνει.

Αλλά και τα κενά της ιστορίας του φύλου στην Ελλάδα γίνονται επίσης σήμερα εμφανή. Κατ' αρχάς η έρευνα τόνισε περισσότερο τις διαδικασίες μετασχηματισμού των έμφυλων σχέσεων, όπως αποτυπώνονται μέσα από τις δημόσιες όψεις της ζωής των γυναικών του παρελθόντος, κυρίως εκείνων από τα αστικά στρώματα. Η έρευνα ασχολήθηκε αποσπασματικά με τον ιδιωτικό χώρο και την καθημερινή ζωή και πάντως ελάχιστα σε ό,τι αφορά τα λαϊκά στρώματα. Δεν ξεπέρασε επίσης παρά σπάνια το κατώφλι της πρωτεύουσας, ακόμη λιγότερο της πόλης, κατεξοχήν χώρου των μετασχηματισμών αυτών. Αγνόησε ως τώρα την κύρια αναπαράσταση της σταθερότητας ή το πολύ του αργόσυρτου μετασχηματισμού των κοινωνικών δομών, δηλαδή την αγροτική οικογένεια και τις ιεραρχικές σχέσεις στο εσωτερικό της. Ασχολήθηκε επίσης εξαιρετικά αποσπασματικά με παλαιότερες από το 19^ο αιώνα ιστορικές περιόδους¹⁶. Είναι τέλος λιγοστές ακόμη οι φορές που οι άντρες ως ιστορικά έμφυλα υποκείμενα βρέθηκαν στο επίκεντρο των σχετικών μελετών, παρά την πρώιμη συσχετική εννοιολόγηση του φύλου: η συγκρότηση του ανδρισμού ως τέτοιου, μέσα από ειδικούς θεσμούς ή σε σχέση και σε αντιπαράθεση με τη θηλυκότητα δεν έχει ακόμη μελετηθεί επαρκώς για την Ελλάδα¹⁷.

Στο μεθοδολογικό επίπεδο οι έρευνες αυτές ακολούθησαν οι περισσότερες συμβατικές επιλογές: η καινοτομία και ο πειραματισμός περιορίζονται συνήθως στη

European University Institute, Φλωρεντία 2002. Ας σημειωθεί ότι το φύλο ως αναλυτική κατηγορία δεν έχει ακόμη εφαρμοστεί σε μια ευρεία και πλούσια θεματική περιοχή που αφορά άμεσα τις σχέσεις των φύλων και που τα τελευταία χρόνια γνωρίζει ανάπτυξη στην Ελλάδα, την ιστορία της οικογένειας. Το φαινόμενο δεν είναι μόνο ελληνικό.

¹⁶ Για να μείνουμε εδώ μόνο στη νεώτερη εποχή, βλ. Αγλαΐα-Νέλλη Κάσδαγλη, «Κοινωνική ταυτότητα του φύλου και καθημερινή πραγματικότητα: το παράδειγμα της μεταβυζαντινής Νάξου», *Δίμη, φεμινιστικό περιοδικό* 6 (1993), σ. 107-144· Paschalis Kitromilides, "The Enlightenment and Womanhood: Cultural Change and the Politics of Exclusion", *Journal of Modern Greek Studies* 1/1 (1983), σ. 39-61· και Εύα Καλπουρτζή, «Μικρή πραγματεία για τη Μαρία την επιλεγόμενη Γαλαζιανή», στο βιβλίο της *Για τη Γαλαζιανή και για τον σκλάβο*, Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 2002.

¹⁷ Η ιστορία του αθλητισμού έχει αναδειχτεί σε προνομιακό πεδίο για τη μελέτη διαμόρφωσης προτύπων ανδρισμού. Βλ. Ελένη Φουρναράκη, «Σωματική αγωγή των δύο φύλων στην Ελλάδα του 19^{ου} αιώνα», *Πρακτικά του Τρίτου Διεθνούς Συμποσίου: Οι χρόνοι της ιστορίας. Για μια ιστορία της παιδικής ηλικίας και της νεότητας*, Γενική Γραμματεία Νέας Γενιάς / Ιστορικό Αρχείο Ελληνικής Νεολαίας, Αθήνα 1998, σ. 293-315 και Χριστίνα Κουλούρη, *Αθλητισμός και όψεις της αστικής κοινωνικότητας. Γυμναστικά και Αθλητικά σωματεία 1870-1922*, Ιστορικό Αρχείο Ελληνικής Νεολαίας. Γενική Γραμματεία Νέας Γενιάς – Κέντρο Νεοελληνικών Ερευνών, Αθήνα 1997. Άλλα: Αντώνης Λιάκος, «Ο Ηρακλής, οι Αμαζόνες και οι 'τραγανιστές βουκίτσες'. Αναπαραστάσεις του φύλου και της εξουσίας στο έργο του Ρήγα», *Μνήμων* 23 (2001), σ. 99-112, καθώς και κάποιες από τις αναφορές στη σημείωση 9.

χρήση του φύλου ως αναλυτικής κατηγορίας. Δεν έχουμε στην Ελλάδα σε έκταση την ευρεία συσχέτιση ανάμεσα στις ιστορικές μελέτες που αναφέρονται στο φύλο και τους μεθοδολογικούς πειραματισμούς στην ιστοριογραφία που χαρακτηρίζουν τη διεθνή σχετική βιβλιογραφία. Οι σχετικές απόπειρες είναι εξαιρετικά μεμονωμένες και χωρίς (ακόμη) συνέχεια ή ανταπόκριση. Οι ελληνικές μελέτες ακολουθούν, μπορεί να πει κανείς, το ρεύμα της εποχής κατά την οποία συντάσσονται: καλύπτουν ένα φάσμα που ξεκινά με την ιστορία των ιδεών και περνά στην κοινωνική ιστορία, στη μελέτη ταυτοτήτων και ενίοτε στις πολιτισμικές πρακτικές.

Τέλος δεν είναι τυχαίο ότι οι έρευνες επικεντρώθηκαν στα μεσαία και στα εργατικά στρώματα – τον κατεξοχήν αστικό πληθυσμό: σε αντίθεση με άλλους, οι ιστορικοί του φύλου ενδιαφέρονται περισσότερο για τις ομοιότητες παρά για τις διαφορές ανάμεσα στην ελληνική περίπτωση και σε εκείνες χωρών της Δύσης. Από την άλλη, αυτό είχε ως συνέπεια να αγνοηθούν για καιρό ερωτήματα αναφορικά με τις επιδράσεις της οθωμανικής και της βαλκανικής διάστασης, που μόλις έχουν αρχίσει να τίθενται, ενώ δεν έχει ακόμη θιγεί το ζήτημα της θρησκείας στην ιστορική κατασκευή του φύλου. Επιπλέον, αναπαράγοντας τον άρρητο καταμερισμό εργασίας μεταξύ ιστορίας και κοινωνικών επιστημών, η σχετική ιστοριογραφία δεν μπόρεσε παρά πολύ μεμονωμένα να επωφεληθεί από την άφθονη ανθρωπολογική έρευνα για την ελληνική αγροτική κοινωνία, μεγάλο μέρος της οποίας αφορά άμεσα τις έμφυλες κοινωνικές σχέσεις και τις πολιτισμικές τους συντεταγμένες¹⁸.

Συγχρόνως έχει σημασία να τονιστεί η συστηματική και επίπονη δουλειά που έχει γίνει με τις πηγές, οι νέες γνώσεις που έχουν αποκτηθεί, οι ερευνητικοί δρόμοι που άνοιξαν. Η ένταξη της ελληνικής περίπτωσης σε ένα διεθνές πλαίσιο θεματικών, προβληματισμών και μεθοδολογικών προσεγγίσεων είναι κοινό χαρακτηριστικό για πολλές από τις σχετικές μελέτες.

Η εικόνα αυτή πάντως έχει και τις σκοτεινές της όψεις. Τα πορίσματα της σχετικής ιστοριογραφίας σπάνια αναφέρονται και ακόμη πιο σπάνια χρησιμοποιούνται σε άλλες ιστορικές μελέτες: οι συνάδελφοι ιστορικοί απλώς δεν τα διαβάζουν. Ακόμη

¹⁸ Ενδεικτικά: Νόρα Σκουτέρη-Διδασκάλου, *Ανθρωπολογικά για το γυναικείο ζήτημα*, Ο Πολίτης, Αθήνα 1991. Ευθύμιος Παπαταξιάρχης – Θεόδωρος Παραδέλλης (επιμ.), *Ταυτότητες και φύλο στη σύγχρονη Ελλάδα: Ανθρωπολογικές προσεγγίσεις*, Καστανιώτης, Αθήνα 1992. Για μια σχετική απόπειρα: Έφη Αβδελά, «Δια λόγους τιμής». *Βία, συναισθήματα και αξίες στη μετεμφυλιακή Ελλάδα*, Νεφέλη, Αθήνα 2002.

περισσότερο, φαίνεται ότι ως τώρα η άγνοιά τους δεν θεωρείται επιστημονική έλλειψη. Ίσως γιατί οι μελέτες στην ιστορία του φύλου εξακολουθούν να μην εντάσσονται εύκολα (για τους λόγους που εντοπίστηκαν πιο πάνω) σε αυτό που όλο και πιο συστηματικά συγκροτείται πλέον ως νέο κυρίαρχο αφήγημα για την ελληνική ιστορία· ίσως γιατί επιβεβαιώνουν στην καθ' ημάς ιστορία τον διαταρακτικό, αιχμηρό χαρακτήρα της προβληματικής του φύλου, που φαίνεται από το αρχικό παράδειγμα ότι αλλού έχει αρχίσει να χάνεται· ίσως πάλι να συμβαίνει ακριβώς το αντίθετο: να μην μπόρεσε η ιστορία του φύλου να αποτελέσει στην Ελλάδα το σημείο αιχμής για τη συζήτηση των τρόπων με τους οποίους αντιλαμβανόμαστε και ασκούμε τη μελέτη και τη γραφή της ιστορίας, όπως έχει γίνει στον αγγλοαμερικανικό ακαδημαϊκό χώρο. Όπως και να έχει το πράγμα, το τοπίο μοιάζει σήμερα να αλλάζει, τουλάχιστον θεσμικά. Τα νέα δεδομένα που δημιουργούνται με τα προγράμματα του ΕΠΕΑΚ –μεταπτυχιακά και κυρίως προπτυχιακά– αφενός επιτρέπουν τη σχετική διάχυση της προβληματικής του φύλου στις κοινωνικές επιστήμες μέσα από τη διδασκαλία· αφετέρου όμως ανοίγουν το δρόμο για συγχύσεις και παρανοήσεις που κάνουν ακόμη πιο επιτακτική την εννοιολογική εγρήγορση και την επιστημονική ανταλλαγή. Συναντήσεις σαν αυτή που μας έφερε στη Μυτιλήνη προσφέρουν τις προϋποθέσεις και για τα δύο. Από μας εξαρτάται να τις εκπληρώσουμε.